

Το πρώτο βιβλίο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας Jacob ben Asher, *Arba'ah Tûrîm*, 1493

ΤΟ ΑΡΘΡΟ ΑΥΤΟ ΑΝΑΦΕΡΕΤΑΙ στην έκδοση του πρώτου βιβλίου που εκτυπώθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1493 από τους αδελφούς David και Samuel ibn Nahmias. Το *Arba'ah Tûrîm* του Jacob ben Asher αποτέλεσε αντικείμενο μεγάλης αντιπαράθεσης μεταξύ των ιστορικών του βιβλίου για το αν πράγματι τυπώθηκε το 1493 ή δέκα χρόνια αργότερα και ως εκ τούτου δεν μπορεί να συμπεριληφθεί στις αρχέτυπες εκδόσεις του 15ου αιώνα.¹ Το *Arba'ah Tûrîm* συγκροτεί μια ενότητα τεσσάρων τμημάτων και πραγματεύεται θρησκευτικές και νομικές πρακτικές που διέπουν την εβραϊκή παράδοση. Αποτελεί τον τυπικό νομικό κώδικα τόσο για τους Σεφαραδίτες όσο και για τους Ασkenaζί Εβραίους.² Η πρώτη πλήρης έκδοση του *Arba'ah Tûrîm* τυπώθηκε το 1475,³ δύο μόλις δεκαετίες μετά την εκτύπωση της *Βίβλου* από τον Γουτεμβέργιο, και ήταν το πιο δημοφιλές εβραϊκό έργο που εκτυπώθηκε τον 15ο αιώνα. Η έκδοση των ibn Nahmias απολαμβάνει ένα διπλό προνόμιο: είναι η πρώτη εβραϊκή έκδοση αλλά και το πρώτο αρχέτυπο βιβλίο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Η εκδίωξη των Εβραίων από την Ιβηρική χερσόνησο

Είναι γνωστό πως οι Εβραίοι κατοικούσαν στην Ιβηρική χερσόνησο από τη ρωμαϊκή εποχή. Μολονότι η κατάκτηση της περιοχής, το 711 μ.Χ., από τους Μαυριτανούς επέβαλε για οκτώ περίπου αιώνες την αραβική κυριαρχία, οι Εβραίοι επωφελήθηκαν από την ανεκτική πολιτική των Αράβων κατακτητών ως εκ τούτου η περίοδος αυτή, και ιδιαίτερα εκείνη μεταξύ των ετών 850 και 1146, να καταγραφεί ως η «χρυσή περίοδος» της εβραϊκής ιστορίας.

Στην Ισπανία, όπου ανθούν οι εβραϊκές κοινότητες, έχει αναπτυχθεί σε πολύ υψηλό βαθμό η τέχνη της αντιγραφής χειρογράφων. Θρησκευτικά, αλλά και έργα σύγχρονα ή παλαιά παραγγέλλονται από τους εύπορους Εβραίους με σκοπό να εμπλουτίσουν τις βιβλιοθήκες τους, δημιουργώντας έτσι μια συνεχή ζήτηση παραγωγής αντιγράφων. Η εφεύρεση της τυπογραφίας από τον Γουτεμβέργιο θα τύχει θερμής υποδοχής από τους Εβραίους της Ιβηρικής χερσονήσου, όπως άλλωστε και της Ιταλίας. Θα αντιληφθούν αμέσως τον πολύτιμο ρόλο της νέας εφεύρεσης στη διάδοση της *Τορά*,⁴ θα εκπαιδευτούν κατάλληλα και θα κατορθώσουν, το 1475, στο Ρέτζιο της Καλαβρίας, που εκείνη την εποχή βρισκόταν υπό την πολιτιστική και πολιτική επιρροή του Βασιλείου της Αραγωνίας, να τυπώσουν το πρώτο εβραϊκό βιβλίο.⁵ Η εβραϊκή παλαιογραφική παράδοση αναφέρεται σε αυτήν την περιοχή, στα νότια Απέννινα, ως Σεφαραδική. Μερικά χρόνια αργότερα κάνουν την εμφάνισή τους στην Ισπανία τυπογραφεία, η οργάνωση και οι τυπογραφικοί χαρακτήρες των οποίων παραπέμπουν ευθέως στο τυπογραφείο του Ρέτζιο.

Τα κύρια τυπογραφικά κέντρα που αναπτύσσονται στην Ισπανία βρίσκονται βόρεια της Μαδρίτης, στις πόλεις της Guadalajara,⁶ της Híjar και της Zamora.⁷ Έτσι, οι Εβραίοι συνεισφέρουν σημαντικά στην πνευματική, πολιτιστική αλλά και διοικητική ανάπτυξη της Ιβηρικής χερσονήσου. Χάρη στις ικανότητές τους ανεβαίνουν γρήγορα τα σκαλοπάτια της ιεραρχίας και αποκτούν σημαντική πολιτική και οικονομική επιρροή. Λόγιοι, ποιητές, θεολόγοι, γιατροί, επιστήμονες όλων σχεδόν των ειδικοτήτων και χειρόνακτες μπολιάζουν την Ιβηρική κουλτούρα και απολαμβάνουν την αναγνώριση και το σεβασμό χριστιανών και μουσουλμάνων.

Ωστόσο η περίοδος της άνθησης δεν διαρκεί. Στις 19 Οκτωβρίου 1469, στο Βαγιαδολίδ, έγινε ο γάμος του Φερδινάνδου Β', βασιλιά της Αραγωνίας και της Ισαβέλλας Α', βασίλισσας της Καστίλλης.⁸ Η Ισαβέλλα μόλις είχε συμπληρώσει τα δεκαοκτώ της χρόνια, ενώ ο Φερδινάνδος ήταν έναν χρόνο νεότερος. Ο γάμος τους ένωσε τα δύο βασίλεια και έθεσε τις βάσεις για τη δημιουργία του ενωμένου βασιλείου της Ισπανίας. Στόχος των Ισπανών μοναρχών ήταν η πολιτική σταθερότητα, η εθνική ενότητα και η θρησκευτική ομοιογένεια του ισπανικού βασιλείου. Η εθνική και η θρησκευτική ενότητα της Ισπανίας θα προωθούνταν με ενέργειες όπως η αποδυνάμωση των ευγενών, ο Πόλεμος της Ανα-

κατάκτησης των μουσουλμανικών εδαφών της Ιβηρικής χερσονήσου, το διάταγμα της Αλάμπρα και η επιβολή της Ιεράς Εξέτασης. Από όλες τις ενέργειες των Ισπανών μοναρχών εκείνη με τις σοβαρότερες επιπτώσεις για τους Εβραίους της Ισπανίας ήταν το διάταγμα της Αλάμπρα, χωρίς να παραγνωρίζεται η σημασία των υπολοίπων.⁹

Στις 31 Μαρτίου 1492 ο Φερδινάνδος και η Ισαβέλλα υπέγραψαν και εξέδωσαν ένα διάταγμα που υπογράφηκε στο επιβλητικό ανάκτορο Αλάμπρα της Γρανάδας, παλιό διοικητικό κέντρο των Μαυριτανών κατακτητών. Όριζε ότι δινόταν μια προθεσμία 120 ημερών (από την 1η Απριλίου έως την 31η Ιουλίου 1492) σε όλες τις μη χριστιανικές κοινότητες της Ισπανίας να ασπαστούν τον Καθολικισμό ή να εγκαταλείψουν τη χώρα. Ως συνέπεια του διατάγματος της Αλάμπρα υπολογίζεται πως περίπου 200.000 Εβραίοι επέλεξαν να εγκαταλείψουν την Ισπανία.¹⁰ Αρκετοί από αυτούς κατέφυγαν στη γειτονική Πορτογαλία (από όπου επίσης εκδιώχθηκαν λίγα χρόνια αργότερα), στη Βόρεια Αφρική, την Ιταλία και την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία εγκαταστάθηκαν κυρίως, στη Θεσσαλονίκη και την Κωνσταντινούπολη δημιουργώντας μακροχρόνιες και ακμάζουσες κοινότητες. Ο σουλτάνος Βαγιαζήτ Β΄ τους υποδέχθηκε με θέρμη, αναγνωρίζοντας στις επιχειρηματικές δεξιότητες των Εβραίων εμπόρων την ευκαιρία για οικονομική ανάπτυξη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Ο Γιοζέφ Νεχαμά, ο εγχυρότερος ιστορικός της εγκατάστασης των Εβραίων στη Θεσσαλονίκη, παραδίδει μια γλαφυρή περιγραφή της εξόδου από την Ιβηρική χερσόνησο:

Τι τραγική η μοίρα αυτών των φυγάδων, που ενώ για πολλές γενιές έζησαν μέσα στα πλούτη και την άνεση, κατέχοντας μια αξιοζήλευτη θέση στην ισπανική κοινωνία, φεύγουν από τη χώρα μέσα σε έναν απερίγραπτο συμφυρμό, εγκαταλελειμμένοι από τους συμπολίτες τους, απόβλητοι ενός έθνους, του οποίου είναι αναπόσπαστα μέλη, ταπεινωμένοι, φτωχοί. Το σχεδόν μεθοδευμένο και συντονισμένο ξεριζώμα των ελληνικών πληθυσμών της Τουρκίας, που υπέστησαν κατά την ανταλλαγή των πληθυσμών το 1922 ή ακόμη και η έκρηξη του φυλετικού εξοστρακισμού στη χιτλερική Γερμανία, το 1933, δεν είναι ικανά να δώσουν παρά μια αμυδρή εικόνα για την έξοδο των Εβραίων από την Ισπανία.¹¹

Το καλοκαίρι του 1492, ο σουλτάνος Βαγιαζήτ Β'¹² έστειλε τον οθωμανικό στόλο, υπό τις διαταγές του ναυάρχου Κεμάλ Ρείς, για να περισυλλέξει μουσουλμάνους αλλά και σεφαραδίτες πρόσφυγες προσφέροντάς τους το δικαίωμα να εγκατασταθούν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.¹³ Ο οθωμανικός στόλος κατόρθωσε να μεταφέρει ένα μεγάλο μέρος της σεφαραδικής κοινότητας στην Κωνσταντινούπολη. Τα μέλη της κοινότητας που εγκαταστάθηκαν στην Κωνσταντινούπολη και τη Θεσσαλονίκη χάρη στον οθωμανικό στόλο βρέθηκαν σε προνομιακή θέση σε σύγκριση με εκείνους που είτε κατά μόνος είτε σε караβάνια προσφύγων επέλεξαν να εγκαταλείψουν την Ισπανία μέσω άλλων οδών. Χιλιάδες χάθηκαν από την πείνα, τις ασθένειες, τις κακουχίες αλλά και από την «κακή υποδοχή» στις νέες χώρες. Τα υπερφορτωμένα με πρόσφυγες πλοία που κατέπλευσαν στο, σχετικά φιλόξενο, λιμάνι της Νάπολης συνάντησαν λοιμό, ενώ στα βόρεια, στη Γένοβα, η αποβίβασή τους γινόταν μόνο εφόσον δέχονταν να βαπτιστούν.

Αντίθετα με ό,τι συνέβαινε στην ιταλική επικράτεια, ο Σουλτάνος είχε δώσει σαφείς εντολές στους αξιωματούχους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας να συνδράμουν τους σεφαραδίτες Εβραίους, εξασφαλίζοντας τα απαραίτητα για την εγκατάστασή τους και παραχωρώντας τις απαραίτητες διευκολύνσεις που θα επέτρεπαν την ελεύθερη άσκηση των θρησκευτικών τους καθηκόντων.

Οι πρόσφυγες αποβιβάζονται στις ακτές της Κωνσταντινούπολης σε τραγική κατάσταση. Οι ομόθρησκοί τους, Ρωμανιώτες Εβραίοι, τους συντρέχουν, τους εναθαρρύνουν και τους βοηθούν να εγκατασταθούν στη βόρεια ακτή του Κεράτιου κόλπου. Ο Μεγάλος Ραβίνος της Κωνσταντινούπολης, ο Μοσέ Καψάλη,¹⁴ συμβάλλει τα μέγιστα στη γρήγορη ενσωμάτωσή τους. Ομαδοποιούνται σύμφωνα με τον τόπο καταγωγής και οργανώνονται σε σταθερές βάσεις, ιδρύοντας σχολεία και συναγωγές. Σε σύντομο χρονικό διάστημα διευρύνουν την υποτυπώδη εμπορική και αστική τάξη της Πόλης.

Η γνώση τους, το προσοδευτικό τους πνεύμα, οι σπουδαίες τους ικανότητες, η εμπορική τους χρηστότητα, η σταθερότητα και η αξιοπρέπεια του χαρακτήρα τους, οι συνήθειές τους για την καθαριότητα και την άνεση, η προσεγμένη εξωτερική τους εμφάνιση, το επιλεγμένο λεξιλόγιο, τους δίνουν παντού το προβάδισμα και επιβάλλουν μαζί με τη χρήση της γλώσσας τους τις θέσεις, τις ιδέες, τα ήθη, τις παραδόσεις και τα έθιμά τους.¹⁵

Το ταξίδι των αδελφών ibn Nahmias στην Κωνσταντινούπολη

Η οικογένεια ibn Nahmias έχει χαρακτηριστεί ως μία από τις αρχαιότερες αλλά και εξέχουσες εβραϊκές οικογένειες του Τολέδο.¹⁶ Βέβαια, το εάν οι δύο αδελφοί τυπογράφοι, David και Samuel ibn Nahmias, γεννήθηκαν και ανδρώθηκαν στο Τολέδο παραμένει ένα αναπάντητο ερώτημα, όπως και πού έμαθαν την τέχνη του τυπογράφου. Είναι πολύ πιθανόν να εργάστηκαν είτε αυτόνομα είτε σε συνεργασία με άλλους ιδιοκτήτες τυπογραφείων, το τελευταίο τέταρτο του 15ου αιώνα, στην Guadalajara και στη Híjar, κατεξοχήν κέντρα της εβραϊκής εκτυπωτικής δραστηριότητας στην Ιβηρική χερσόνησο.

Ο Α.Κ. Offenberg θεωρεί πολύ πιθανόν οι αδελφοί ibn Nahmias να ακολούθησαν, στις 31 Ιουλίου 1492, μαζί με άλλους πρόσφυγες, τον Isaac Abravanel¹⁷ στο ταξίδι του από τη Βαλένθια στη Νάπολη.¹⁸ Ο Abravanel υπήρξε, δίχως αμφιβολία, μια πολυχιδής προσωπικότητα. Συγγραφέας, φιλόσοφος και χρηματιστής, διετέλεσε οικονομικός διαχειριστής στις υπηρεσίες του βασιλιά Αλφόνσου Ε΄ της Πορτογαλίας, της βασίλισσας Ισαβέλλας της Ισπανίας, για την περίοδο 1484-1492, και σύμβουλος του Φερδινάνδου Α΄ της Νάπολης.

Η σχέση αυτή με τον Abravanel, αν και δεν τεκμηριώνεται επαρκώς από τις πηγές, εξακολουθεί να είναι η πλέον πιθανή, εφόσον οι αδελφοί ibn Nahmias εκδίδουν έργα του Abravanel στην Κωνσταντινούπολη, μεταξύ των ετών 1505-1506.¹⁹ Ο Abravanel αναχωρεί από την Ισπανία τη μέρα που λήγει η προθεσμία που όριζε το διάταγμα της Αλάμπρα, προσπαθώντας να εξαντλήσει κάθε πιθανότητα ανάκλησής του. Είναι γνωστό πως προσέφερε κατ' επανάληψη χρήματα στο Βασίλειο της Ισπανίας, χωρίς ωστόσο να τελεσφορήσουν οι προσπάθειές του να παραμείνει.

Αν ευσταθεί, λοιπόν, η σχέση των αδελφών Ibn Nahmias με τον I. Abravanel φαίνεται ότι αυτοί καταφθάνουν στην πόλη της Νάπολης στο τέλος καλοκαιριού του 1492. Είναι πιθανό η επιλογή της Κωνσταντινούπολης ως προορισμού να μην ήταν στις αρχικές τους προθέσεις. Η Νάπολη και ο βασιλιάς της ακολουθούσαν μια ιδιαίτερα ανεκτική πολιτική απέναντι στους Εβραίους και πιθανόν να έβλεπαν την πόλη ως αφετηρία μιας νέας αρχής. Το ξέσπασμα της πανούκλας στη Νάπολη, απόρροια των κακουχιών που είχαν περάσει οι πρόσφυγες από την Ισπανία, τροποποίησε τα σχέδια των ibn Nahmias και,

έτσι, τον Σεπτέμβρη της ίδιας χρονιάς, το νωρίτερο, αφού προηγουμένως προμηθεύτηκαν τον απαραίτητο εξοπλισμό για την επιχείρησή τους, αναχώρησαν για την Κωνσταντινούπολη. Δεν θεωρούμε, ωστόσο, απίθανο τα αδέρφια ibn Nahmias να είχαν αναχωρήσει νωρίτερα από την Ισπανία, με αρχικό προορισμό την Πορτογαλία, όπου κατέφυγαν οι πρώτοι Εβραίοι πρόσφυγες.²⁰ Έχοντας την οικονομική αυτάρχεια και εκτιμώντας τους κινδύνους της περαιτέρω παραμονής τους στην Ισπανία να ήταν από τους πρώτους που αναχώρησαν για την Πορτογαλία.

Το βιβλίο ως κείμενο και τα ερωτήματα για τη χρονολογία εκτύπωσης

Σύμφωνα με τον κολοφώνα του *Arba'ah Tûrîm*, η εργασία της εκτύπωσης ολοκληρώθηκε την Παρασκευή 13 Δεκεμβρίου 1493. Πρόκειται για έναν τόμο σε μεγάλο μέγεθος (folio), περίπου οκτακοσίων σελίδων, χωρισμένο σε τέσσερα μέρη και τυπωμένο σε δύο στήλες με σαράντα εννέα γραμμές ανά στήλη. Καταπιάνεται με θέματα όπως η προσευχή, οι ευλογίες, το Σάββατο, οι ιερές ημέρες και η νηστεία, οι νόμοι που αφορούν την τελετουργική σφαγή ζώων, τα ακάθαρτα τρόφιμα, η ειδωλολατρία και το πένθος, ο γάμος, τα γαμικά συμβόλαια και το διαζύγιο.

Το πρώτο μέρος του *Arba'ah Tûrîm* ξεκινά με ένα διακοσμητικό γράμμα, ένα «alef» (άλφα), πανομοιότυπο με τους τυπογραφικούς χαρακτήρες που χύτευσε ο Alfonso Fernandez de Cordoba και χρησιμοποίησε ο Eliezer ben Abraham Alantansi.²¹ Αυτό το «alef» δεν εμφανίζεται, ωστόσο, στις εκδόσεις της Hajar, ούτε αργότερα στις εκδόσεις της Λισαβόνας του Elieser Toledano,²² ο οποίος είχε αποκτήσει σημαντικές ποσότητες τυπογραφικών στοιχείων από τα τυπογραφεία της Hajar.²³ Τα εμφανώς τετραγωνισμένα τυπογραφικά στοιχεία, καθώς και τα διακοσμητικά που χρησιμοποιούνται στην έκδοση του *Arba'ah Tûrîm*, μας επιτρέπουν να αναγνώσουμε μια ξεκάθαρη σύνδεση με τις τυπογραφικές δραστηριότητες της Hajar, αλλά και να θεωρήσουμε πως οι αδελφοί Ibn Nahmias, φεύγοντας από την Ισπανία, είχαν σαφή πρόθεση να δημιουργήσουν μια τυπογραφική εγκατάσταση αλλού, πιθανώς στη Νάπολη.

Μπορεί, ακόμα, η Κωνσταντινούπολη να είχε ήδη αποφασιστεί ως ο τελικός προορισμός τους, και ήθελαν μόνο να ολοκληρώσουν τις προετοιμασίες τους στη Νάπολη, όπου γνώριζαν πως θα έβρισκαν τις απαραίτητες πρώτες ύλες. Επιπρόσθετα, οι χαρακτήρες ρασί²⁴ που χρησιμοποιήθηκαν για την εκτύπωση του εβραϊκού αλφαβήτου στο κυρίως κείμενο του *Arba'ah Túrím* δεν προέρχονται από την Ισπανία, αλλά πρέπει να προήλθαν από το τυπογραφείο του Joshua Solomon ben Israel Nathan Soncino στη Νάπολη.²⁵ Το γεγονός αυτό μας επιτρέπει να υποθέσουμε πως οι ibn Nahmias προμηθεύτηκαν από τον J.S. Soncino τους τυπογραφικούς χαρακτήρες και ίσως το χειρόγραφο της έκδοσης.²⁶

Όπως αναφέρθηκε ήδη, μεγάλη είναι συζήτηση για το αν η χρονολογία εκτύπωσης που αναγράφεται στο βιβλίο είναι η ορθή ή εκτυπώθηκε εκ παραδρομής και αναφέρεται σε έκδοση που πραγματοποιήθηκε δέκα χρόνια αργότερα, το 1503. Τα ερωτήματα είναι βάσιμα και θα προσπαθήσουμε, όσο είναι εφικτό, να εμβαθύνουμε σε αυτά.

Στον κολοφώνα του *Arba'ah Túrím* αναγράφεται η πληροφορία πως το βιβλίο εκτυπώθηκε κατά την περίοδο του σουλτάνου Βαγιαζήτ Β', στην πόλη της Κωνσταντινούπολης, το έτος πέντε χιλιάδες διακόσια πενήντα τέσσερα (1493). Η χρονολογία δεν αναγράφεται αριθμητικά κι αυτό οδήγησε σε διαφορετικά συμπεράσματα. Αρκετοί θεωρούν (όπως οι J.B. De Rossi, M. Steinschneider, D. Cassel, L. Goldschmidth)²⁷ πως οι αδελφοί ibn Nahmias από λάθος τύπωσαν το «ΠΗ'Ψ'Π» (πενήντα) αντί του ορθού «Ψ'Ψ'Π» (εξήντα). Οπότε η ακριβής χρονολογία εκτύπωσης είναι το 1503 και επομένως το βιβλίο δεν μπορεί να θεωρηθεί αρχέτυπο, παρόλο που συνεχίζει να απολαμβάνει την τιμή πως αποτελεί το πρώτο βιβλίο που εκτυπώθηκε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Ένας ακόμη λόγος που οι ερευνητές αυτής της άποψης υιοθέτησαν την χρονολογία 1503 είναι το γεγονός πως το επόμενο βιβλίο που εκτυπώνεται στις εγκαταστάσεις του τυπογραφείου των αδελφών ibn Nahmias στην Κωνσταντινούπολη βλέπει το φως το 1505. Πρόκειται για την *Πεντάτευχο*, η οποία συνοδεύεται από εκτενή σχολιασμό.²⁸

Αυτό το, πραγματικά, αξιοσημείωτο κενό των δώδεκα ετών αν και δεν είναι εύκολο να εξηγηθεί μπορεί να αποδοθεί σε μια σειρά από αιτίες, όπως:

α) Η παραγωγή αυτών των ετών μπορεί να έχει χαθεί.²⁹ Έχει υπολογισθεί

πως περίπου 20.000 αρχετυπικές εκδόσεις έχουν χαθεί και είναι, επίσης, σύνηθες εκδόσεις του 15ου και του 16ου αιώνα να διασώζονται σε ένα ή δύο αντίτυπα,³⁰ αγνοώντας πόσα είχαν εκτυπωθεί.

β) Η διακοπή αυτή ενδεχομένως να οφείλεται και στη διαφορούμενη στάση του Σουλτάνου απέναντι στους Εβραίους. Ο Βαγιαζήτ Β΄ ήταν πεπεισμένος για την οικονομική σημασία της παρουσίας των Εβραίων στην εδραίωση της Κωνσταντινούπολης ως μητροπολιτικού κέντρου, αλλά και, εν γένει, για την Οθωμανική Αυτοκρατορία στο σύνολό της. Αυτός ήταν και ο λόγος που τα καραβάνια των Εβραίων προσφύγων φτάνοντας στην Κωνσταντινούπολη ενισχύθηκαν οικονομικά μέσω φορολογικών απαλλαγών ή και υλικών για την ίδρυση μιας επιχείρησης.³¹ Όμως, ο Σουλτάνος ήταν ταυτόχρονα κι ένας συντηρητικός μουσουλμάνος. Για τον λόγο αυτό έκλεισε αρκετές από τις συναγωγές που χτίστηκαν στην Κωνσταντινούπολη μετά το 1453. Μπορούμε να υποθέσουμε πως έχοντας πληροφορηθεί ότι ένα εβραϊκό θρησκευτικό κείμενο είχε τυπωθεί στην πρωτεύουσα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, απαγόρευσε τη συνέχιση αυτής της πρακτικής. Δώδεκα χρόνια αργότερα ο Σουλτάνος, έχοντας εν τω μεταξύ εδραιώσει την εξουσία του,³² χορήγησε εκ νέου την άδεια εκτύπωσης, ενδεχομένως ύστερα από διαμεσολάβηση από κάποιο πρόσωπο επιρροής ή ως ανταμοιβή για υπηρεσίες που παρέχονταν.

γ) Η απαραίτητη προμήθεια χαρτιού. Είναι γνωστό πως στο μεταίχμιο του 15ου αιώνα δεν υπήρχαν μύλοι και εργοστάσια επεξεργασίας χαρτιού στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Το πρώτο εργοστάσιο χαρτιού δημιουργήθηκε στο τέλος του 18ου αιώνα στη Γιάλοβα.³³ Οι αρχειακές έρευνες έδειξαν ότι όλο το χαρτί που χρησιμοποιήθηκε αυτή την περίοδο στην Κωνσταντινούπολη προερχόταν από τη Βενετία.³⁴ Οι πρώτες εχθροπραξίες των Οθωμανών με τη Βενετία από το 1496 και με ιδιαίτερη σφοδρότητα από το 1499 έως το 1503, δεν επέτρεπαν εισαγωγές χαρτιού στην Κωνσταντινούπολη και ως εκ τούτου απουσιάζει η πρώτη ύλη για να θέσουν εκ νέου σε λειτουργία το τυπογραφείο τους οι αδελφοί ibn Nahmias. Ίσως αυτό εξηγεί και το γιατί η *Πεντάτευχος* τυπώθηκε σε χαρτί γαλλικής προέλευσης. Η αδράνεια αυτών των χρόνων ανάγκασε τους ibn Nahmias να αναζητήσουν την πολύτιμη πρώτη ύλη τους σε άλλες πηγές.

Ένα άλλο ερώτημα των μελετητών που αμφισβητούν τη χρονολογική ένδειξη του κολοφώνα εδράζεται στο αν ήταν τεχνικά εφικτό, μέσα σε 15-16 το πολύ

μήνες, να εγκατασταθούν στην Κωνσταντινούπολη, να συναρμολογήσουν τα ξύλινα πιεστήριά τους, να προσλάβουν και να εκπαιδεύσουν κάποιους βοηθούς, να στοιχειοθετήσουν ένα τόσο μεγάλο κείμενο, να κάνουν τις απαραίτητες διορθώσεις και να το βιβλιοδετήσουν.

Οι αδελφοί ibn Nahmias είχαν φέρει αρκετό, αν όχι όλο, τον τυπογραφικό εξοπλισμό τους μέσω της Νάπολης στην Κωνσταντινούπολη. Στη Νάπολη είναι δυνατό να προμηθεύτηκαν και όλο το αναγκαίο για την εκτύπωση χαρτί. Είναι γνωστό πως κατά τον 15ο αιώνα ή ακριβέστερα στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα ήταν εφικτή η εγκατάσταση και λειτουργία ενός τυπογραφικού πιεστηρίου σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα. Αλλά ακόμη και αν δεν είχαν κατορθώσει τα αδέρφια ibn Nahmias να μεταφέρουν το πιεστήριό τους φεύγοντας από την Ισπανία, ένας πεπειραμένος ξυλουργός θα μπορούσε να παραδώσει την κατασκευή του σε περίπου μια εβδομάδα. Το βιβλίο χρειάστηκε για να ολοκληρωθεί 212 φύλλα. Αν σκεφθούμε πως εκείνη την εποχή το τιράζ των βιβλίων ποικίλλει από 150 έως 300 αντίτυπα, θα μπορούσε ο τυπογράφος να εκτυπώνει ένα φύλλο (σε 300 αντίτυπα) την ημέρα. Και αν λάβουμε υπόψη ορισμένες από τις θρησκευτικές εορτές των Εβραίων ή κάποιες χαμένες ημέρες από τεχνικές ή άλλες δυσκολίες, θα μπορούσε η εκτύπωση του βιβλίου να ολοκληρωθεί μέσα σε δέκα μήνες. Εξυπακούεται πως αν οι ibn Nahmias είχαν στη διάθεσή τους ικανοποιητικό αριθμό τυπογραφικών στοιχείων και είχαν τη δυνατότητα να κατασκευάσουν μία επιπλέον πρέσσα οι απαραίτητοι μήνες για την ολοκλήρωση του βιβλίου θα ήταν οπωσδήποτε λιγότεροι. Ως προς το θέμα του χρόνου, μάλιστα, χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του τυπογράφου G. Leew, ο οποίος το 1484, μέσα σε τρεις μήνες (από τον Ιούνιο έως τον Σεπτέμβριο) κατόρθωσε να μετακομίσει το τυπογραφείο του από την Gouda στην Antwerp και να ολοκληρώσει την εκτύπωση ενός βιβλίου 58 φύλλων, αν και μικρότερου, βέβαια, μεγέθους σε σχέση με το υπό εξέταση βιβλίο.³⁵

Σημαντικές πληροφορίες μπορούμε να αντλήσουμε, επίσης, από το ίδιο το χαρτί που έχει χρησιμοποιηθεί για την εκτύπωση του βιβλίου. Μια προσεκτική εξέταση,³⁶ λοιπόν, του χαρτιού μπορεί να μας οδηγήσει στην επιβεβαίωση της εκτίμησης πως η σωστή χρονολογία είναι η 13η Δεκεμβρίου του 1493. Στο χαρτί του βιβλίου εμφανίζονται τέσσερα διαφορετικά υδατογραφήματα σε δύο ζεύγη.³⁷ Η κατασκευή υδατογραφημάτων είχε ως προϋπόθεση την κατάλληλη

διάταξη των ινών, στο στάδιο κατασκευής του χαρτιού, όπου το μέρος του σχεδίου απαιτούσε αραιότερη πυκνότητα. Τα τέσσερα υδατογραφήματα παρουσιάζουν δύο σχεδόν ίδια κεφάλια ταύρου και δύο κύκλους σχεδόν ίδιας κλίμακας. Υδατογραφήματα με απεικόνιση κεφάλια ταύρων, συμπεριλαμβανομένων και των πολυάριθμων αποκλίσεών τους, ήταν τα πιο ευρέως χρησιμοποιούμενα κατά τη διάρκεια του 15ου και 16ου αιώνα. Και ακριβώς αυτές οι αόρατες στο γυμνό μάτι αναπαραστάσεις αποτελούσαν «σήμα κατατεθέν» των εργοστασίων παραγωγής της Βόρειας Ιταλίας και ιδιαίτερα της Βενετίας.³⁸ Και τα δύο υδατογραφήματα με τα κεφάλια των ταύρων είχαν παραχθεί την περίοδο μεταξύ των ετών 1491 και 1494.³⁹

Ο Α.Κ. Offenberg,⁴⁰ βασιζόμενος στη μεθοδολογική έρευνα του Allan Stevenson,⁴¹ αναλύει τα υδατογραφήματα του βιβλίου και καταλήγει σε ορισμένα κομβικά συμπεράσματα: α) Τα ζεύγη των υδατογραφημάτων αποτελούσαν ουσιαστικά το καθρέφτισμα του ενός στο άλλο, β) το χαρτί με πανομοιότυπα υδατογραφήματα συνήθως εξαντλούνταν μέσα σε μια τετραετία και, γ) από τη χρήση, το σύρμα που χρησιμοποιούνταν για την παραγωγή του καλουπιού παραμορφωνόταν ή μετακινούνταν ανεπαίσθητα, γεγονός που δικαιολογεί τα ελαφρώς διαφοροποιημένα υδατογραφήματα.

Δεν θα μας έκανε εντύπωση αν οι αδελφοί ibn Nahmias είχαν αγοράσει το χαρτί από τη Νάπολη πριν αναχωρήσουν για το ταξίδι τους στην Κωνσταντινούπολη ή το είχαν προμηθευθεί διά μέσου των εμπορικών καναλιών που συνέδεαν τις δύο πόλεις. Σίγουρα θα είχαν κάνει αρκετά ακριβείς υπολογισμούς για την ποσότητα του χαρτιού που χρειαζόταν στην εκτύπωση του *Arba'ah Tûrîm*. Κάθε πάκετο χαρτιού που παραγόταν περιελάμβανε περίπου 5.000 φύλλα. Το βιβλίο, όπως σημειώθηκε ήδη παραπάνω, για να ολοκληρωθεί απαιτήθηκαν 212 φύλλα. Με 50.000 φύλλα (δέκα πακέτα) θα μπορούσαν να εκτυπώσουν περισσότερα από 200 αντίτυπα συμπεριλαμβανομένων και των φύλλων που μπορεί να αχρηστεύθηκαν για τις δοκιμές, τις διορθώσεις ή από άλλα σφάλματα. Επομένως δέκα πακέτα χαρτιού θα μπορούσαν να μεταφερθούν κατά το ταξίδι των αδελφών ibn Nahmias από τη Νάπολη στην Κωνσταντινούπολη ή μέσω προμήθειας.

Ένα ερώτημα ακόμη: πώς εξασφάλισαν οι αδελφοί ibn Nahmias την άδεια εκτύπωσης; Έχει επικρατήσει η άποψη πως η εκτύπωση ήταν μια απαγορευ-

μένη πρακτική στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και ως εκ τούτου παραμένει το ερώτημα πώς οι αδελφοί *ibn Nahmias* εξασφάλισαν την άδεια εκτύπωσης. Η άποψη αυτή εδράζεται στο γεγονός πως η εκτύπωση του πρώτου βιβλίου, εντός της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, στην αραβική γλώσσα πραγματοποιήθηκε το 1727 από τον *İbrahim Müteferrika*.⁴² Αυτό το τεράστιο κενό από την εφεύρεση της τυπογραφίας στη Δ. Ευρώπη και την εκτύπωση του *I. Müteferrika* οδήγησε αρκετούς να θεωρήσουν πως η εκτύπωση ήταν απαγορευμένη από την Ύψηλή Πύλη. Η *N. Pektaş* υποστήριξε ότι, παρόλες τις έρευνές της, καθώς και άλλων ιστορικών, δεν έχει ανακαλύψει τέτοιο απαγορευτικό διάταγμα.⁴³

Η μεγάλη παραγωγή εβραϊκών τίτλων τόσο στην Κωνσταντινούπολη όσο και στην Θεσσαλονίκη, ήδη από την αυγή του 16ου αιώνα, μας επιτρέπει να συναγάγουμε πως οι Εβραίοι είχαν την άδεια να εκτυπώνουν τα δικά τους κείμενα. Η ακριβής μορφή αυτής της άδειας παραμένει άγνωστη. Ωστόσο, μπορεί να υποστηριχθεί ότι η άδεια λειτουργίας των εβραϊκών πιεστηρίων εκδόθηκε από την Πύλη ή έστω από τις τοπικές Αρχές. Είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς ότι, χωρίς την απαραίτητη άδεια, οι εκδότες-επιχειρηματίες θα ήταν διατεθειμένοι να θέσουν σε κίνδυνο την επένδυσή τους με τη λειτουργία ενός τυπογραφικού πιεστηρίου.

Σε άλλους λόγους φαίνεται να οφείλεται αυτή η καθυστέρηση δεδομένου ότι τους κρίσιμους αιώνες, όπου εντοπίζεται το κενό, υπάρχει σημαντικότερη εκτυπωτική δραστηριότητα από τις εβραϊκές, ελληνικές και αρμένικες κοινότητες. Ιδιαίτερα στην Κωνσταντινούπολη, αλλά και σε άλλα κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπως η Θεσσαλονίκη και η Σμύρνη.

Πιο συγκεκριμένα, ένας από τους βασικούς λόγους που δεν υιοθετήθηκε από τους Οθωμανούς η τυπογραφική εφεύρεση είναι θρησκευτικός. Ο συνεπής και καλά εκπαιδευμένος μουσουλμάνος είχε εσωτερικεύσει το Κοράνι, το γνώριζε από στήθους και δεν χρειαζόταν να το έχει μαζί του εκτυπωμένο ή ακόμη και σε χειρόγραφο μορφή.

Ένας δεύτερος λόγος φαίνεται να ήταν ότι, μολονότι στα ευρωπαϊκά κέντρα η τυπογραφία είχε έρθει ως ανεμοστρόβιλος που συντάραξε συθέμελα τις προγενέστερες μορφές αναπαραγωγής, σε όλο το εύρος της οθωμανικής κυριαρχίας είχε διατηρηθεί η τέχνη της αντιγραφής των χειρογράφων και είχαν δημιουργηθεί πολυάριθμες ομάδες αντιγραφικών και καλλιγράφων. Η εισαγωγή της

τυπογραφίας θα έθετε σε κίνδυνο όλες αυτές τις δραστηριότητες. Ο Ιταλός φυσικός επιστήμονας και περιηγητής Luigi Fernando Marsigli (1658-1730), που ταξίδεψε στη Μικρά Ασία συλλέγοντας στοιχεία για την στρατιωτική οργάνωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, καθώς και για τη φυσική ιστορία της υπολόγισε σε περίπου 80.000 εκείνους που απασχολούνται στην παραγωγή χειρογράφων, μόνο στην Κωνσταντινούπολη.⁴⁴

Ένας τρίτος λόγος ήταν η φύση της διοικητικής οργάνωσης της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Οι Οθωμανοί είχαν αναπτύξει ένα καθιερωμένο σύστημα γραφής, που ικανοποιούσε τις ανάγκες της γραφειοκρατίας, ενώ η αλλαγή ενός τέτοιου συστήματος εμφάνιζε ανυπέρβλητες δυσκολίες. Η γραπτή παραγωγή διοικητικών πράξεων ήταν μεν τεράστια, αλλά σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε στη Δ. Ευρώπη υπήρχε μικρή ανάγκη για μαζική παραγωγή εγγράφων, αφού κάθε διάταγμα είχε εκδοθεί ως απάντηση σε ένα μεμονωμένο αίτημα. Η εκτύπωση δεν θα διευκόλυνε την ταχύτερη παραγωγή, καθώς όλα ήταν μοναδικά και όχι πολλαπλά αντίγραφα του ίδιου εγγράφου. Επιπλέον, «οι οθωμανικές πρακτικές γραφής κωδικοποίησαν γραπτά κείμενα με συγκεκριμένους τρόπους. Εξειδικευμένες τεχνικές, χαρακτήρες και μέθοδοι γραφής, και επίσημες παραλλαγές καθόρισαν την επικοινωνιακή, πολιτιστική και πολιτική κατάσταση των εγγράφων και εξασφάλισαν την αυθεντικότητά τους».⁴⁵

Υπήρχε, όμως, αναγνωστικό κοινό που θα αγόραζε τις εκδόσεις ή μήπως το εγχείρημα της εκτύπωσης εντασσόταν σε μια προσπάθεια ενδυνάμωσης του θρησκευτικού χαρακτήρα της κοινότητας; Η τιμή των χειρόγραφων βιβλίων πριν από την εφεύρεση της τυπογραφίας ήταν πολύ υψηλή και μόνο λίγοι άνθρωποι μπορούσαν να τα αποκτήσουν και να συντηρήσουν πλήρεις βιβλιοθήκες. «Τα κατά τι σημαντικά βιβλία επωλούντο εν Ευρώπη ως τα ακίνητα κτήματα, ακριβώς ως εκείνα εν τοις πωλητηρίοις εγγράφοις περιγραφόμενα, και το αντίτιμον ενός μόνου βιβλίου ηδύνατο να χρησιμεύση εις αγοράν όχι ολίγων γαιών».⁴⁶

Η επιθυμία, αφενός, των τυπογράφων-εκδοτών να προσφέρουν στο κοινό τα βασικά εβραϊκά κείμενα και, αφετέρου, οι οικονομικές δυσκολίες μιας στοιχειώδους ανάπτυξης του βιβλιακού εμπορίου (το μέσο τιράζ της έκδοσης ενός βιβλίου ήταν μεταξύ εκατόν πενήντα και τριακοσίων αντιτύπων) οδήγησαν στην ανάπτυξη ενός ειδικού συστήματος πωλήσεων. Στην Κωνσταντινούπολη, όπως και στη Θεσσαλονίκη αργότερα, εκδόθηκε ένας σημαντικός αριθμός βιβλίων σε

φυλλάδια-τμήματα, τα οποία διανεμήθηκαν στις συναγωγές με την προοπτική μιας σταθερής συνδρομής και ως αντάλλαγμα για μια υπόσχεση μελλοντικής πληρωμής. Δεδομένου ότι οι αγοραστές δεν εξοφλούσαν πάντα τις συνδρομές τους για όλα τα τμήματα ενός βιβλίου, είναι προφανές ότι τέτοιου είδους βιβλία δεν θα μπορούσαν εύκολα να επιβιώσουν. Αυτή η μέθοδος δημοσίευσης, που εισήχθη στις αρχές του 16ου αιώνα, συνέχισε να χρησιμοποιείται, έστω και περιορισμένα, μέχρι και τον 19ο αιώνα.

Κάθε Σάββατο θα δημοσιεύουμε τμήματα από το *Ταλμούδ* και θα τα διανέμουμε μεταξύ εκείνων που επιθυμούν να τα αγοράσουν. Θα λαμβάνουν αυτά τα τμήματα κάθε Σάββατο και θα πληρώνουν το τίμημά τους, έτσι ώστε, σε σύντομο χρονικό διάστημα, με τη βοήθεια του Θεού το *Ταλμούδ* να βρίσκεται στα χέρια όλων [...] Το *Ταλμούδ* θα είναι τότε εξ ολοκλήρου δικό τους με πληρωμή που θα ανέρχεται σε περίπου είκοσι πέντε φλωρίνια.⁴⁷

Η σπουδή των *ibn Nahmias* να εγκαταστήσουν και να θέσουν σε λειτουργία ένα τυπογραφείο ταυτόχρονα με την άφιξή τους στην Κωνσταντινούπολη μπορεί να ερμηνευθεί ως μέσο για την τόνωση του θρησκευτικού αισθήματος της εβραϊκής κοινότητας αλλά και ως μέσο επιβολής των σεφαραδιτών Εβραίων έναντι των αυτόχθονων. Η υιοθέτηση της τυπογραφίας ως πρακτική επικράτησης των θρησκευτικών ανταγωνισμών μπορεί να αντιπαραβληθεί με την απόπειρα του πατριάρχη Κύριλλου Λούκαρη (1572-1638) να εγκαταστήσει, το 1627, τυπογραφείο στην Κωνσταντινούπολη.⁴⁸ Ο πατριάρχης σκόπευε να χρησιμοποιήσει την ισχύ της τυπογραφίας για να ενισχύσει πνευματικά το ορθόδοξο ποίμνιο, εκτυπώνοντας και διαδίδοντας βυζαντινά και μεταβυζαντινά θεολογικά κείμενα ως απάντηση στην έντονη προπαγάνδα των Καθολικών ιεραποστόλων της Κωνσταντινούπολης.

Οι ενστάσεις, επομένως, εκείνων που αμφισβήτησαν την ορθότητα της χρονολογίας που αναγράφεται στον κολοφώνα της έκδοσης, δεν φαίνεται να επιβεβαιώνονται. Για μεγάλο χρονικό διάστημα, το κενό των δώδεκα ετών που υπάρχει μεταξύ της έκδοσης του *Arba'ah Tûrîm* και της επόμενης έκδοσης του τυπογραφείου των *David* και *Samuel ibn Nahmias*, οδήγησαν αρκετούς ιστο-

ρικούς του βιβλίου να μην συγκαταλέγουν την έκδοση μεταξύ των εβραϊκών incunabula. Αντιστάθηκαν σθεναρά στην ιδέα ότι το *Arba'ah Tûrîm* θα μπορούσε να έχει ολοκληρωθεί στη χρονολογία που αναγράφεται στον κολοφώνα, επιλέγοντας αντ' αυτού να υποστηρίξουν ότι η χρονολογία της εκτύπωσης οφειλόταν σε σφάλμα του τυπογράφου.

Στην αντίπερα όχθη βρίσκονται εκείνοι που υπερασπίστηκαν την αυθεντικότητα της χρονολογίας του κολοφώνα, όπως ο φιλόσοφος του Διαφωτισμού Christian Wolff και οι Αμερικανοί Εβραίοι βιβλιογράφοι Alexander και Moses Marx, που θεωρούσαν ότι η χρονολογία του 1493 ήταν πράγματι ακριβής. Πιο πρόσφατα, ο A.K. Offenberg, όπως ήδη σημειώσαμε, μέσω της εξέτασης του χαρτιού και των υδατογραφημάτων, τις χρονολογίες παραγωγής και χρήσης του, τους τυπογραφικούς χαρακτήρες που χρησιμοποιήθηκαν για την εκτύπωση, τη νεωτερικότητα που φέρουν μαζί τους οι αδελφοί ibn Nahmias φθάνοντας στην Κωνσταντινούπολη επανατοποθέτησε την έκδοση στον ακριβή ιστορικό της χρόνου.

Επιπρόσθετα, είναι χαρακτηριστική η μεταστροφή της Βρετανικής Βιβλιοθήκης, η οποία στον κατάλογό της αναφέρει οριστικά την έκδοση όχι μόνο στον κατάλογο των incunabula αλλά και ως την πρώτη έκδοση που βλέπει το φως στη Νοτιοανατολική Ευρώπη.

Η εμφάνιση μιας εβραϊκής έκδοσης, στο τέλος του 15ου αιώνα, στην Κωνσταντινούπολη σηματοδότησε την ανεκτικότητα, που είχε αρχίσει να παγιώνεται και επιβεβαίωσε τις προσδοκίες του Σουλτάνου για τη ζωογόνα επίδραση των Εβραίων προσφύγων στην οικονομική και πολιτιστική ζωή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Δεδομένου ότι η ευρωπαϊκή εκτύπωση τον 15ο αιώνα ήταν τόσο νέα, βιβλία τυπωμένα σε αυτήν την εποχή δεν ακολουθούσαν ουσιαστικά ένα προκαθορισμένο πρότυπο. Δεν είχαν σελίδες τίτλου, όπως τις γνωρίζουμε σήμερα και ήταν συχνά χωρίς χρονολογία αλλά και χωρίς την υπογραφή του τυπογράφου. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Γουτεμβέργιου που δεν είχε υπογράψει κανένα έργο του. Έτσι, για να προσδιοριστεί πού και πότε αυτές οι εκδόσεις εκτυπώθηκαν, χρειάστηκε να χρησιμοποιηθούν περίπλοκα βιβλιογραφικά στοιχεία, όπως η ταυτοποίηση των τυπογραφικών στοιχείων, του χαρτιού, των υδατογραφημάτων και των μελανιών. Χρησιμοποιώντας τις νέες τεχνολογίες, βιβλιο-

γράφοι και ιστορικοί του βιβλίου εντόπισαν πως αρκετά από τα βιβλία που κάποτε θεωρούνταν ότι τυπώθηκαν πριν από το 1501 έχουν αποδειχθεί ότι είναι εκδόσεις του 16ου αιώνα. Τα κείμενα αυτά επικράτησαν να αναφέρονται ως «*uncunables*».

Δεν υπάρχει κάποιος σαφής επιστημονικός λόγος που να ορίζει την 31η Δεκεμβρίου 1500 ως την καταληκτική ημερομηνία για να χαρακτηριστεί μια έκδοση ως αρχέτυπη. Είναι, περισσότερο, μια αυθαίρετη γραμμή για να δηλώσει τη βρεφική ηλικία της τυπογραφίας. Μέχρι τα μέσα του 16ου αιώνα, οι τυπογράφοι συνέχισαν να χρησιμοποιούν τα ίδια υλικά και τις ίδια τεχνικές εκτύπωσης πραγματοποιώντας εκδόσεις που δεν διέφεραν από εκείνες του δεύτερου μισού του 15ου αιώνα. Ακόμη και η οικονομική διάσταση των τυπογραφείων, το βιβλιοεμπόριο, ο καταμερισμός εργασίας και εν γένει η τεχνολογική πρόοδος δεν εμφανίζουν ουσιαστικές διαφοροποιήσεις.

Η περίπτωση του *Arba'ah Tûrîm* είχε εξ αρχής όλα τα στοιχεία που ήταν απαραίτητα για την ένταξή του στον κατάλογο των αρχετύπων: Χρονολογία εκτύπωσης, τόπος και όνομα εκδότη-τυπογράφου. Η διαμάχη μεταξύ των ιστορικών του βιβλίου μπορεί να ερμηνευθεί μέσα από το πρίσμα των αλληπάλληλων αξιολογήσεων εντός των στενών ορίων που έθετε η αυθαίρετη καταληκτική ημερομηνία της 31ης Δεκεμβρίου του 1500.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Με τον όρο *αρχέτυπα* (λατινικά: *incunabula*) περιγράφονται βιβλία ή έντυπα που τυπώθηκαν στον δεύτερο μισό του 15ου αιώνα με καταληκτική ημερομηνία την 31η Δεκεμβρίου 1500. Βλ. σχετικά, J. Carter - N. Barker, *ABC for Book Collectors*, Oak Knoll Press & British Library, New Castle ⁸2004, σ. 172.
2. Με τον όρο *Σεφαραδίτες* περιγράφονται οι ισπανόφωνοι Εβραίοι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν σε περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας (Θεσσαλονίκη, Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη κ.α.) στο τέλος του 15ου αιώνα εκδιωκόμενοι από την Ισπανία. Ονομάζονται *Σεφαρδίμ* (στα ελληνικά *Σεφαραδίτες*) από το εβραϊκό *S'faradim*, που προέρχεται από το βιβλικό όνομα της Ιβηρικής χερσονήσου (*S'farad*). Με τον όρο *Ασκεναζίτες* περιγράφονται οι Ιουδαίοι που είχαν καταφύγει

στην κεντρική Ευρώπη το 70 μ.Χ. για να αποφύγουν τους διωγμούς από τους Ρωμαίους και, κυρίως, εγκαταστάθηκαν στην κοιλάδα του Ρήνου.

3. Η εκτύπωση πραγματοποιήθηκε στη Pione di Sacco, μια μικρή επαρχιακή πόλη της Πάδοβα, στη Βόρεια Ιταλία. Η Pione di Sacco ήταν η πρώτη πόλη που δέχθηκε Εβραίους σε αυτήν την περιοχή. Το 1475, ο Meshullam Cusi Rafa ben Moses Jacob και οι γιοι του δημιούργησαν ένα εβραϊκό τυπογραφείο και στις 3 Ιουλίου της ίδιας χρονιάς εκτύπωσαν το *Arba'ah Tûrim*.
4. *Torá* (στα εβραϊκά: πηλη) ονομάζεται στον Ιουδαϊσμό ο Νόμος, οι διδασκαλίες που έδωσε ο Μωυσής στους Εβραίους στην *Πεντάτευχο*, αλλά και στις προφορικές παραδόσεις. Αυτές αργότερα καταγράφηκαν στο *Ταλμούδ* και στο *Μιδρά*, που είναι μέρος του Εβραϊκού Νόμου.
5. Πρόκειται για την *Pentateuch* του Rashi (Solomon ben Isaac, 1040-1105), που ολοκληρώθηκε στις 5 Φεβρουαρίου του 1475 από τον τυπογράφο Abraham Garton. Η *Πεντάτευχος* του Rashi ήταν ένα από τα πιο δημοφιλή κείμενα που παρήχθησαν στον Μεσαίωνα, και πιθανώς στην ιστορία των εβραϊκών βιβλίων γενικότερα. Για το χειρόγραφο και την έκδοσή του στο Ρέτζιο, βλ. B.B. Levy, «Rashi's commentary on the Torah: a survey of recent publications», *Tradition: A Journal of Orthodox Jewish Thought*, τόμ. 23, αρ. 4 (1988), σσ. 102-116. Για τον τυπογράφο A. Garton λίγα είναι γνωστά. Πιθανώς να γεννήθηκε στην Ισπανία και να μετακόμισε στην Καλαβρία, όπου έμαθε την τέχνη του τυπογράφου. Αν και φαίνεται πως υπήρχε τυπογραφική δραστηριότητα στη Ρώμη από Εβραίους μεταξύ των ετών 1469-1472, το έργο του Garton είναι το πρώτο χρονολογημένο εβραϊκό βιβλίο. Βλ. ενδεικτά, A.K. Offenberg, «The Chronology of Hebrew Printing at Mantua in the Fifteenth Century: A Re-examination», *The Library*, έκτη σειρά, 16 (4) (1994), σ. 299.
6. Η Guadalajara αποτελούσε ένα σημαντικό εβραϊκό κέντρο, όπου έζησαν αρκετοί σημαντικοί Εβραίοι συγγραφείς και μελετητές. Διέθετε τρεις συναγωγές, καθώς και μια ακαδημία μελέτης του *Ταλμούδ*. Για τις εβραϊκές εκδόσεις των τυπογραφείων της Guadalajara, βλ. S. Iakerson, «Unknown Shepard's incunabula», στο: J. del Barco, *The Late Medieval Hebrew Book in the Western Mediterranean. Hebrew Manuscripts and Incunabula in Context*, Brill, Leiden 2015, σσ. 297-312.
7. Βλ. A.K. Offenberg, «What Do We Know about Hebrew Printing in Guadalajara, Híjar, and Zamora?», στο: J. del Barco, *The Late Medieval Hebrew, ό.π.*, σσ. 313-337 και S. Iakerson, «Los primeros impresos hebreos de Sefarad (ca. 1475-1497?)/Early Hebrew Printing in Sepharad (ca. 1475-1497?)», στο: *Biblias de Sefarad/Bibles of Sepharad. Catálogo*, Ministerio de Educación, Cultura y De-

- porte, Biblioteca Nacional de España, 2012, σσ. 125-147. Πρβλ. M. Marx, «A Catalogue of the Hebrew Books Printed in the Fifteenth Century Now in the Library of the Hebrew Union College», *Studies in Bibliography and Booklore* 1, αρ. 1 (Ιούνιος 1953), σ. 27.
8. Η Ισαβέλλα Α΄ της Καστίλλης (1451-1504) και ο βασιλιάς Φερδινάνδος Β΄ της Αραγωνίας (1452-1516) απέκτησαν τον τίτλο του «Καθολικού Βασιλιά και Βασίλισσας», που τους απονεμήθηκε από τον Πάπα Αλέξανδρο ΣΤ΄.
 9. Για μια πιο ολοκληρωμένη ανάλυση των θρησκευτικών και κοινωνικών αλλαγών που συντελούνται κατά τον 15ο αιώνα στην Ισπανία και κορυφώνονται με το διάταγμα της Αλάμπρα, βλ. C. Salomons, *1492 Reconsidered: Religious and Social Change in Fifteenth Century Ávila*, διδ. διατριβή, Johns Hopkins University, Baltimore 2014. Ειδικότερα για την πόλη της Άνιλα, βορειοδυτικά της Μαδρίτης, σσ. 151-200.
 10. Οι αριθμοί των Σεφαραδιτών που εκδιώχθηκαν από την Ισπανία διαφέρει κατά τους υπολογισμούς των μελετητών και των ιστορικών. Ο Juan de Mariana, στην *Ιστορία της Ισπανίας* αναφέρει ότι ο σεφαραδίτικος πληθυσμός που απελάθηκε ανερχόταν σε 800.000, ενώ ο Isidore Loeb σε ειδική μελέτη για το θέμα αυτό στην *Revue des Études Juives*, μειώνει τον αριθμό των μεταναστών-προσφύγων σε 230.000. Βλ. Γ. Νεχαμά, *Ιστορία των ισραηλιτών της Σαλονίκης*, τόμ. Α΄, Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης/University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 118.
 11. *Αυτόθι*.
 12. Είναι γνωστό το, σχεδόν σαρκαστικό, ευχαριστήριο μήνυμα που απέστειλε ο σουλτάνος Βαγιαζήτ Β΄ στον Φερδινάνδο για την «αποστολή» των εβραίων «εξαθλιώνοντας τοιουτοτρόπως το βασίλειό του [του Φερδινάνδου] και εμπλουτίζοντας ταυτόχρονα το δικό του [του Βαγιαζήτ Β΄] με ό,τι καλύτερο διέθετε το ισπανικό βασίλειο σε ανθρώπινο δυναμικό». Βλ. I. Singer, C. Adler, *The Jewish Encyclopedia: a descriptive record of the history, religion, literature, and customs of the Jewish people from the earliest times to the present day*, τόμ. 2, Funk and Wagnalls, 1912, σ. 460.
 13. Για τις επιχειρήσεις του Κεμάλ Ρέις στην Ιβηρική χερσόνησο και τις εντολές του Σουλτάνου, βλ. V. Egger, *A History of the Muslim World Since 1260. The Making of a Global Community*, Prentice Hall, 2008, σσ. 82-84.
 14. Ο Ραβίνος Μοσέ Καψάλη (1420-1495) ήταν ένας διακεκριμένος λόγιος, κρητικής καταγωγής, ο οποίος ηγήθηκε των ελληνόφωνων Εβραίων της Κωνσταντινούπολης από το 1453 ως το 1495.

15. Γ. Νεχαμά, *Ιστορία των ισραηλιτών της Σαλονίκης*, ό.π., σ. 130.
16. Βλ. *Encyclopaedia Judaica*, τόμ. 14, Thomson Gale, ²2007, σ. 754.
17. Για τον Isaac ben Judah Abravanel (1437-1508), καθώς και την απέλιδα προσπάθειά του να πείσει τους Καθολικούς μονάρχες Φερδινάνδο και Ισαβέλλα, να ανακαλέσουν το διάταγμα της Αλάμπρα, βλ. *Encyclopaedia Judaica*, τόμ. 1, Thomson Gale, ²2007, σσ. 276-277.
18. Βλ. A.K. Offenberg, «The Printing History of the Constantinople. Hebrew Incunamable of 1493: A Mediterranean Voyage of Discovery», *The British Library Journal* 22, αρ. 2 (1996), σ. 226.
19. Βλ. M. Gaster, «Abravanel's literary works», στο J.B. Trend - H. Loewe (επιμ.), *Isaac Abravanel: Six Lectures*, Cambridge University Press, Cambridge 1937, σσ. 85-86.
20. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η λογοτεχνική μεταφορά του ταξιδιού των αδελφών ibn Nahmias από την Σολμάζ Κιαμουράν. Στο βιβλίο της οι λογοτεχνικοί ήρωες διαπραγματεύονται τρόπους ασφαλούς απόδρασης από την Ισπανία με αρχικό προορισμό την Πορτογαλία και τελική κατάληξη την Αδριανούπολη ή την Κωνσταντινούπολη. Βλ. Σ. Κιαμουράν, *Κιραζέ*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001.
21. Ο Eliezer ben Abraham Alantansi λειτουργούσε στη Hijar μια τυπογραφική εγκατάσταση με τον Solomon ben Maimon Zalmati. Για τη σχέση των δύο συνεταιρών, καθώς και το τυπογραφείο τους βλ. M.J. Heller, *Further Studies in the Making of the Early Hebrew Book*, Brill, Leiden 2013, σσ. 25-28 και B.R. Costas (επιμ.), *Print Culture and Peripheries in Early Modern Europe. A Contribution to the History of Printing and the Book Trade in Small European and Spanish Cities*, Brill, Leiden 2013, σσ. 313-318.
22. Το πρώτο τυπογραφείο ιδρύθηκε στην Πορτογαλία (Λισαβόνα) από τον Eliezer Toledano. Στις 16 Ιουλίου του 1489 εκτύπωσε το *Hiddushe ha-Torah* του Moses ben Nahman. Αργότερα, την ίδια χρονιά, στις 25 Νοεμβρίου, εξέδωσε το *Perush Seder Tefillot* του David ben Yosef Abudarham. Τα δύο αυτά εβραϊκά βιβλία θεωρούνται οι δύο πρώτες πορτογαλικές εκδόσεις.
23. J. Bloch, «Early Hebrew printing in Spain and Portugal», *Bulletin of the New York Public Library* 42 (1938), σσ. 371-420.
24. «Η γραφή που χρησιμοποιήθηκε από τους πρώτους ιταλούς τυπογράφους για την εκτύπωση των επί της Βίβλου και της Ταλμούδ σχολίων του ραβίνου Solomon ben Isaac ή Shlomo Yitzhaki γνωστού ως Rashi (1040-1105). Επειδή η γραφή rashi έχει έξι διαφορετικούς χαρακτήρες από την κλασική εβραϊκή γραφή χρησιμοποιήθηκε, στη συνέχεια, από όλες τις εβραϊκές διαλέκτους π.χ. ισπανοεβραϊκά,

- λαντίνο, γίντις κ.λπ., στις οποίες γράφονταν τα μη θρησκευτικά κείμενα έτσι ώστε να αποφευχθεί ο μαγαρισμός της άγιας γλώσσας από καθημερινά πράγματα», βλ. Ρ. Μόλχο, «Ο εβραϊκός τύπος στην Ελλάδα», στο: Λ. Δρούλια (επιμ.), *Ο Ελληνικός Τύπος 1784 ως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα 23-25 Μαΐου 2002*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2005, σ. 107.
25. Για την οικογένεια Soncino, που δραστηριοποιήθηκε εκδοτικά στην Ιταλία, στην Οθωμανική αυτοκρατορία και στην Αίγυπτο κατά τον 15ο και 16ο αιώνα, βλ. *Encyclopaedia Judaica*, τόμ. 19, Thomson Gale, ²2007, σ. 8.
 26. Βλ. Μ. Marx, «A Catalogue of the Hebrew Books: Printed in the Fifteenth Century Now in the Library of the Hebrew Union College», *Studies in Bibliography and Booklore*, ό.π., σσ. 21-47.
 27. Πρόκειται για τις εργασίες: J.B. De Rossi, *De Hebraicae typographiae origine ac primitiis, seu antiquis ac rarissimis Hebraicorum librorum saeculi XV. disquisitione historico-critica*, Parmae 1776· Μ. Steinschneider, D. Cassel, *Jüdische Typographie und jüdischer Buchhandel*, Bamberger & Wahrmann Verlag, 1938· L. Goldschmidt, *Hebrew incunables: A Bibliographical Essay*, Oxford, 1948.
 28. Για έναν εκτενή σχολιασμό της έκδοσης, καθώς και τις διαφορές που παρατηρούνται σε σχέση με το προηγούμενο βιβλίο των αδελφών ibn Nahmias, βλ. Ν. Allan, «A Typographical Odyssey: The 1505 Constantinople Pentateuch», *Journal of the Royal Asiatic Society*, τρίτη σειρά, τόμ. 1, αρ. 3 (Νοέμβριος 1991), σσ. 343-352.
 29. Βλ. J. Green, F. McIntyre, P. Needham, «The Shape of Incunable Survival and Statistical Estimation of Lost Editions», *Papers of the Bibliographical Society of America* 105 (2011), σσ. 141-175.
 30. Για παράδειγμα το *Arba'ah Târim* διασώζεται στις ακόλουθες βιβλιοθήκες: Hebrew Union College Library, Cincinnati, Ohio (2 αντίτυπα, 1 ελλειπές)· Jewish Theological Seminary of America, New York (1 ελλειπές)· Yale University Library, New Haven, Connecticut (1 ελλειπές)· British Museum, London· Bodleian Library, Oxford· Schocken Library, Jerusalem· Museum Asiaticum, Saint Petersburg.
 31. Οι Σεφαραδίτες είναι οι μόνοι μη μουσουλμάνοι που γίνονται Οθωμανοί με τη θέλησή τους, ενώ «οι επίγονοί τους διατηρούν την μνήμη της σωτηρίας και ένα 'χρέος ευγνωμοσύνης' προς το οθωμανικό κράτος». Α. Μασσαβέτας, *Μικρά Ασία, το παλίμψηστο της μνήμης*, Πατάκης, Αθήνα 2015, σ. 595.
 32. Ο Βαγιαζήτ Β', μετά τον θάνατο του αδελφού του και εν δυνάμει διεκδικητή του

- θρόνου Τζεμ, εδραίωσε την εξουσία του, εγκατέλειψε τη φιλερηνική διακυβέρνηση και στράφηκε στις πολεμικές συγκρούσεις. Για τη μεταστροφή της πολιτικής του Σουλτάνου, βλ. Ε.Α. Ζαχαριάδου, «Ο επεκτατικός προσανατολισμός του Βαγιαζήτ Β'», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 12, τχ. 23 (Δεκέμβριος 1995), σσ. 285-298.
33. Βλ. O. Ersoy, *Onsekizinci ve Ondokuzuncu Yüzyıllarda Türkiye'de Kağıt*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1963, σσ. 30-36. Πρβλ. Ch. Gruber (επιμ.), *The Islamic Manuscript Tradition. Ten Centuries of Book Arts in Indiana University Collections*, Indiana University Press, 2010, σ. 189.
 34. M.S. Goodblatt, *Jewish Life in Turkey in the XVIth Century, as Reflected in the Legal Writings of Samuel de Medina*, New York 1952.
 35. Βλ. W. & L. Hellings, *The Fifteenth-Century Printing Types of the Low Countries*, τόμ. Α', Άμστερνταμ 1966, σ. 69.
 36. Για την εξέταση του χαρτιού, είναι πολύτιμη η εργασία του G. Piccard, *Die Ochsenkopfwasserzeichen. Findbuch II, 1-3 der Wasserzeichenkartet Hauptstaatsarchiv*, 3 τόμ., Στουτγκάρδη 1966.
 37. Για την κατασκευή των υδατογραφημάτων και την εμφάνισή τους ανά ζεύγη στο χαρτί, βλ. A. H. Stevenson, «Watermarks Are Twins», *Studies in Bibliography*, τόμ. 4 (1951/1952), σσ. 57-91.
 38. Κατά την εξεταζόμενη περίοδο το εμπόριο μεταξύ Βενετίας και Κωνσταντινούπολης λειτουργούσε αρκούντως ικανοποιητικά. Βλ. ενδεικτικά M.S. Goodblatt, *Jewish life in Turkey in the XVIth century*, ό.π., σ. 51.
 39. Βλ. A.K. Offenberg, «The First Printed Book Produced at Constantinople: Jacob ben Ašer's *Arba'ah Tūrim*, December 13, 1493», *Studia Rosenthaliana*, τόμ. 3, αρ. 1 (Ιανουάριος 1969), σ. 110.
 40. A.K. Offenberg, «The Printing History of the Constantinople Hebrew Incunable of 1493», ό.π., σσ. 229-230.
 41. A. Stevenson, *The Problem of the Missale Speciale*, The Bibliographical Society London, London 1967.
 42. Για τον İbrahim Müteferrika και τις διαδικασίες που προηγήθηκαν της εκτύπωσης βλ. O. Sabev, «Formation of Ottoman Print Culture (1726-1746). Some General Remarks», στο: I. Vainovski-Mihai (επιμ.), *New Europe College Yearbook. Regional Program 2003-2004 and 2004-2005*, Bucharest 2007, σσ. 293-333.
 43. Βλ. N. Pektaş, «The Beginnings of Printing in the Ottoman Capital: Book Production in Early Modern Istanbul», *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, XVI/2 (2015), σ. 8.
 44. Βλ. S.C. di Marsigli, *Stato militare dell' Imperio Ottomanno, incremento e decre-*

mento del medesimo, Appresso Pietro Gosse, e Giovanni Neaulme, Pietro de Hondt, Adriano Moetjens, The Hague 1732, σ. 40 και J. Bloom, *Paper Before Print. The History and Impact of Paper in the Islamic World*, σ. 222. Πρβλ. Ο. Sabev, «The Formation of Ottoman Print Culture», στο G. Roper (επιμ.), *Historical Aspects of Printing and Publishing in Languages of the Middle East*, Brill, Leiden 2014, σ. 110.

46. Ν. Pektas, «The Beginnings of Printing», *ό.π.*, σ. 8.
47. Βλ. Δ. Ειρηνίδης, *Ομιλία περί του εφευρέτου της τυπογραφικής τέχνης Ιωάννου Γουτεμβέργιου εν συνόψει δε και περί των μέχρις ενάρξεως του ιερού Αγώνος ελληνικών τυπογραφείων, γενομένη τη 24 Αυγούστου 1875. Εν τη Γενική Συνελεύσει της Εταιρίας των Τυπογράφων και Βιβλιοδετών Γουτεμβέργιου*, Μετατύπωσις επιδιωρθωμένη εκ της εν Αθήναις πολιτικής και φιλολογικής εφημερίδος *Μερίμνης* 1876, Κουλτούρα, Αθήνα 1977, σ. 8.
48. Βλ. Y. Ben Na'eh, «Hebrew Printing Houses in the Ottoman Empire», στο: G. Nassi, *Jewish Journalism and Printing Houses in the Ottoman Empire and Modern Turkey*, The Isis Press, Istanbul 2001, σσ. 73-96.
49. Για το πρώτο ελληνικό τυπογραφείο της Κωνσταντινούπολης, υπό τη διεύθυνση του ιερομόναχου Νικόδημου Μεταξά (1585-1646), η σχετική βιβλιογραφία είναι ιδιαίτερα πλούσια. Οι ακόλουθες παραπομπές περιλαμβάνουν μόνο τη βιβλιογραφία που χρησιμοποιήθηκε για τη χρήση της τυπογραφίας στον ανταγωνισμό μεταξύ Ορθόδοξων και Καθολικών. Γ. Μπώκος, *Τα πρώτα ελληνικά τυπογραφεία στο χώρο της «καθ' ημάς Ανατολής» (1627-1827)*, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 1998, σσ. 31-43· Ν.Ο. Pektas, *The First Greek Printing Press in Constantinople (1625-1628)*, διδακτορική διατριβή, University of London, Λονδίνο 2014, σσ. 31-123· E. Layton, «Nicodemus Metaxas, the First Greek Printer in the Eastern World», *Harvard Library Bulletin*, τ. XV, αρ. 2 (1967), 140-168· M. Güleş, «Greek Orthodox Patriarch Cyrillos Loukaris and his Connection with the Dutch Republic», *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 54, 2 (2014), 167-192 και Δ. Ειρηνίδης, *Ομιλία περί του εφευρέτου της τυπογραφικής τέχνης, ό.π.*, σ. 11.

